

УДК 556.537:551.435.13(477.85)

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СТРУКТУР СУЧАСНИХ РІЧКОВО-ДОЛИННИХ СИСТЕМ

Ющенко Ю.С., Пасічник М.Д., Костенюк Л.В., Опеченик В.М., Ющенко О.Ю.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Розкрито важливі аспекти вивчення територіальних структур сучасних річково-долинних системи, зокрема завдання таксономії. Запропоновано виділяти стовбури та крону. Окреслено задачі вивчення елементів крон.

Ключові слова: територіальні структури, ландшафт, днища річкових долин, річково-долинні системи, система потік-русло, стовбур, крона, геоморфологічні аспекти, таксономія.

Актуальність питання. Ландшафти днищ річкових долин, відповідні екосистеми характеризуються власною специфікою й виділяються в окрему категорію. Специфіка цих територій пов'язана з діяльністю річкових систем потік-русло. У руслознавстві, ландшафтознавстві, інших науках існують різні підходи до вивчення їх структури. У теперішній час необхідно розглянути проблему із загальних, міждисциплінарних позицій, виявити основні питання, які при цьому виникають. Актуальність даного напрямку досліджень визначається формуванням сучасних баз даних геоінформаційних систем, систем моніторингу, що мають як і науково-методичне, так і практичне значення.

Огляд існуючих наукових підходів до вивчення територіальних структур днищ річкових долин. Попри чималу кількість наукових досліджень річкових долин, насамперед доцільно звернути увагу на уявлення про територіальну структуру їх днищ. У геоморфології це відомі погляди на просторові особливості терас, заплави, русла, а також на зміну характеру долин вздовж течії річок (ділянки долин). У руслознавстві це уявлення про послідовності морфологічно однорідних ділянок, які безумовно, пов'язані зі специфікою ділянок днищ долин [2; 7]. У руслознавстві розвивається напрям досліджень заплавно-руслів комплексів [9]. У ландшафтознавстві вивчають відповідні природні [4; 5] та антропогенні комплекси, висувають пропозиції щодо таксономії парагенетичних комплексів [1; 10; 11].

Більш детальний огляд та аналіз проблеми викладений нами в попередніх публікаціях [3; 6; 13]. Ми зокрема, запропонували власні підходи до вивчення територіальних структур днищ річкових долин та відповідну термінологію. У даній статті робиться спроба систематизувати ключові положення, розкрити логіку та проблеми даного напрямку досліджень.

Мета, завдання та об'єкт дослідження. Мета роботи - розкрити основні проблеми та особливості вивчення територіальних структур,

пов'язаних з функціонуванням річкових систем потік-русло.

Основні завдання:

- короткий огляд існуючих поглядів та підходів;
- характеристика геоморфологічних аспектів таксономії об'єктів дослідження;
- аналіз проблем, пов'язаних із вивченням малих сучасних річково-долинних систем;

Об'єкт - територіальні структури сучасних річково-долинних систем, зокрема систем Верхнього Пруту та Сірету.

Основний зміст дослідження. Особливості процесів у географічній оболонці зумовлюють створення певних просторових структур. Якщо відобразити їх на уявній поверхні Землі, то виникає поняття територіальних структур, або утворень. Це, зокрема, стосується рельєфотворчих чинників, процесів розвитку рельєфу. Геоморфологічні територіальні неоднорідності вивчають для геоморфологічного картування, районування. Карти, у свою чергу, є важливими інструментами дослідження і, водночас, відображають реальні об'єкти. При цьому сукупність об'єктів характеризується ієрархічністю: як функціональною, так і територіальною.

Один із провідних чинників розвитку рельєфу – флювіальний. Зокрема, це діяльність руслових потоків на поверхні суходолу. Останні характеризуються як певними особливостями, так і спільними рисами, закономірностями динаміки, функціонування. Руслові потоки змушені пристосовуватися до особливостей підстильної поверхні. Водночас вони демонструють риси власного, типового, самоподібного розвитку, руслоформування.

Вважають, що достатньо розвинутим, стабільним руслом, а також долиною характеризуються власне річки. У середині ХХ століття у руслознавстві було запропоновано поняття морфологічно однорідних ділянок річок. Так зручно було вивчати типові риси розвитку русел. Однорідні ділянки чергуються вздовж течії, являючи собою реакцію системи потік-русло (СПР) на місцеві умови. Можна розглядати дану реакцію в різні

проміжки часу. Наприклад: русло функціонує в сучасний період, заплави прийнято пов'язувати з голоценом, низькі тераси, що формують днище ерозійної річкової долини, формувалися протягом десятків і сотень тисяч років. Усі ці утворення є реакцією СПР надію різноманітних чинників. Діяльність СПР – основна в утворенні даних форм рельєфу.

Днища долин також називають сучасними річковими долинами [5]. Вони утворюють сучасні річково-долинні системи (СРДС). Це специфічні територіальні об'єкти, структури. Вони являють собою складні ланцюги ділянок, що в певний спосіб відрізняються між собою. Наприклад, відомі тіснини, вузькі ділянки ("ворота" та інші), алювіальні рівнини, терасові масиви, масиви заплави тощо. Їх розвиток, тобто генезис, відбувається по-різному внаслідок певних місцевих умов. Нами запропоновано розглянути однорідні ділянки днищ річкових долин (ОДд) та однорідні ділянки русел і заплав (ОДРЗ) [3; 6; 12].

Річкові системи як складні лінійні територіальні структури описують за допомогою поняття "порядок". Однак порядок річки не відображає прямо особливості днища долини, заплави, русла. Тому виникає задача систематизації даних про СРДС, ОДд, ОДРЗ, способів опису. Специфіка питання полягає в поєднанні двох площин (чи ліній) таксономії: відносної та абсолютної. Відносні розміри відображає, наприклад, такий ряд: ділянка всієї долини річки - ділянка днища долини - ділянка низьких надзаплавних терас - ділянка смуги русла та заплави. Абсолютні розміри пов'язані, співвідносяться з геоморфологічною таксономією. При цьому змінюються співвідношення відносних та абсолютних одиниць. Так, на малій річці існування ОДРЗ може бути пов'язане з місцевими виходами корінних порід чи, навпаки, – з локальною улоговиною, а на великій характер русла та заплави може зберігатися в межах цілого геоморфологічного району.

Функціонування СПР і розвиток відповідних СРДС, ділянок долин у межах геоморфологічних районів чи підрайонів відбувається приблизно у однорідних умовах і є певною генетичною єдністю.

Нижче за течією річки та їх долини стають певними осями, рубежами значних територій. Відповідні СРДС є вже комплексними. Деколи самі долини - це цілі геоморфологічні райони [8].

На нашу думку, саме тут існує певний генетичний таксономічний рубіж. Він збігається з основою геоморфологічного районування. Тому ми запропонували для спрощення, упорядкування опису таксономії СРДС – виділяти стовбурні частини і крони [3; 13]. Нами розроблені приклади аналізу територіальних одиниць стовбурних частин Верхнього Пруту і Сірету [3; 6; 13].

До основних стовбурів відносять ділянки долини, що перетинають кілька геоморфологічних областей або більше двох районів. Додатковий стовбур виділяється при переході річкової системи в другий геоморфологічний район. Таким чином, основний стовбур починається з додаткового, при переході останнього в наступний район чи іншу геоморфологічну область. Псевдостовбури пов'язані з особливостями захоплення верхів'ями невеликих річкових систем територій прилеглих геоморфологічних районів.

Вивчення територіальних одиниць у межах крон пов'язане з проблемою значно більших обсягів робіт. Адже в річкових системах саме на малі ріки припадає основна частка їх сумарної довжини. В таких умовах виникає потреба типології, виділення ключових об'єктів, стандартизації досліджень, описів.

Крім того, необхідно глибше розглянути саме поняття крони. Воно може включати певні різновиди малих СРДС (крона великої СРДС – це система малих СРДС). До основних їх різновидів можна віднести:

- 1) такі, що досягають додаткового чи основного стовбура в межах геоморфологічних районів, підрайонів, де вони розпочинаються;
- 2) такі, що досягають псевдостовбура;
- 3) такі, що досягають стовбурів і закладені в різних геоморфологічних областях, районах (підрайонах), тобто перетинають їхню межу;
- 4) такі, що розвинулися в межах великих річкових долин (а - сучасних; б - успадкованих).

Очевидно, що на фоні виділених основних типів малих СРДС існує більше різноманіття специфічних випадків, наприклад зародки річкових перехоплень. В окрему категорію, напевно, слід виділити притоки першого порядку, що впадають у стовбури.

Загалом слід заважити, що у природі не існує реальних ліній геоморфологічного районування територій. Крім того, самі природні рубежі можуть бути виражені більш чітко (деколи різко) або бути розмитими. Нарешті, флювіальні процеси, діяльність річкових СПР завдяки власній активності змінюють, формують картину природних меж, впливають на їхні реальні особливості. Наприклад: сучасні річкові долини, алювіальні рівнини можуть досить далеко заходити в межі гір, порушуючи тим самим таку потужну геоморфологічну межу-лінію, як перехід від гірських областей до передгірних. Усе це необхідно враховувати при створенні схем територіальних одиниць СРДС шляхом наголосу на вивчення основних чинників та рис розвитку, генералізації, поступового наближення, ієрархічного розгляду дослідницьких і прикладних задач.

Висновки. Днища річкових долин важливо вивчати з комплексних, міждисциплінарних позицій як особливі територіальні структури, в основі генезису яких лежить функціонування річкових систем потік–русло.

Таксономія територіальних об'єктів днищ річкових долин включає два перехресних (різно-площинних) ряди, пов'язані з відносними та абсолютними розмірами. Ряд відносної таксономії пов'язаний з самоподібними парагенетичними утвореннями, ряд абсолютної таксономії - порівнянністю розмірів і взаємодією з різними геоморфологічними об'єктами.

У дослідження сучасних річково-долинних систем доцільно ввести важливий таксономічний рубіж на рівні геоморфологічних районів (або підрайонів). У зв'язку із цим виділяються стовбурна частина та крона достатньо великих систем.

Крони великих систем складаються з малих, а також з окремих річок першого порядку. Їх дослідження потребують розробки і застосування особливих підходів і методів.

Список літератури

1. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія : у 2-х т. / М.Д. Гродзинський – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2005. - Т.2. - 504 с.
2. Кондратьев Н.Е. Основы гидроморфологической теории руслового процесса // Кондратьев Н.Е., Попов И.В., Снисченко Б.Ф. - Л. : Гидрометеиздат, 1982. - 272 с.
3. Костенюк Л.В. Закономірності руслоформування у річковій системі Верхнього Пруту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. Наук : спец. 11.00.07 “Гідрологія сухі, водні ресурси, гідрохімія” / Л.В.

- Костенюк. - Чернівці, 2012. - 20 с.
4. Миллер Г.П. Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий / Г.П. Миллер. – Львів : Вища школа, 1974. - 202 с.
5. Мильков Ф.М. Общее землеведение / Ф.М. Мильков. ? М. : Высш. шк., 1990. – 335 с.
6. Пасічник М.Д. Геогідроморфологічний аналіз територіальної структури днищ долин основних річок Чернівецької області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. Наук : спец. 11.00.07 “Гідрологія сухі, водні ресурси, гідрохімія” / М.Д. Пасічник. - Чернівці, 2012. - 20 с.
7. Русловой режим рек Северной Евразии / [ред. Р.С. Чалов]. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. - 336 с.
8. Цись П. М. Геоморфологія УРСР / П.М. Цись. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. - 224 с.
9. Чернов А.В. География и геоэкологическое состояние русел и пойм рек Северной Евразии. - М. : ООО “Крона”, 2009. - 684 с.
10. Швец Г.И. Парагенетические ландшафты нижнего Приднестровья, прогноз их изменений и рекомендации по рациональному природопользованию / Г.И. Швец, Т.Д. Борисевич, М.Ф. Назаренко // Физ. география и геоморфология. - 1983. - Вып. 30. - С. 42–50.
11. Швец Г.И. Районирование долинных парагенетических ландшафтных комплексов малых рек / Г.И. Швец, Т.Д. Васютинская // Физ. география и геоморфология. - 1979. - Вып. 22. - С. 33–39.
12. Ющенко Ю.С. Геогідроморфологічні особливості розвитку русел / Ю.С. Ющенко - Чернівці: Рута, 2005. - 320 с.
13. Ющенко Ю.С. Територіальна структура умов та проявів руслоформування річок / Ю.С. Ющенко // Актуальні проблеми досліджень впливу ерозійних і руслових процесів на стан і функціонування басейнових систем : матеріали VI міжнарод. наук.-практ. конф. - К. : 2012. - С. 72-78.

Ющенко Ю., Пасечник М., Костенюк Л., Опеchenik В., Ющенко А. Проблемы исследований территориальных структур современных речно- долинных систем. Раскрыты важные аспекты изучения территориальных структур современных речно-долинных систем, в частности задачи таксономии. Предложено выделять стволы и кроны. Намечено задачи изучения элементов крон.

Ключевые слова: территориальные структуры, ландшафт, днища речных долин, речно-долинные системы, система поток-русло, ствол, крона, геоморфологические аспекты, таксономия.

Yushchenko Yu., Pasicznyk M., Kostenyuk L., Opechenyk V., Yushchenko O. Modern river-valley systems territorial structure's research problems. Important aspects of territorial structures of modern river-valley systems are exposed. The problem of taxonomy in particular. Proposed to allocate trunks and crowns. The crowns elements study tasks are identified.
Key words: territorial structure; the landscape; the bottoms of river valleys; river-valley system; stream-channel system; trunk; crown; geomorphological aspects; taxonomy.